

PARTICULARITĂȚI FONETICE ȘI ORTOGRAFICE ÎNTR-UN VECHI MANUSCRIS DIN BANAT

de

Daniele PANTALEONI

Manuscrisul care formează obiectul articolului nostru, o Psaltire anonimă (cca 1660), este rodul propagandei religioase calvine maghiare exercitate asupra populației române din Banat și Transilvania¹. Volumul cercetat este păstrat la Biblioteca Academiei Române din Cluj Napoca, în fondul de carte al Colegiului Reformat, are codul R-1813 și conține prima traducere făcută în limba română din *Psalterium Hungaricum* a lui Szenci Molnár Albert (1607). Din punctul de vedere al istoriei literaturii române, manuscrisul analizat are o strânsă legătură cu alte texte românești redactate, între secolele al XVI-lea și al XVII-lea, cu litere latine și ortografie maghiară (*Fragmentul Todorescu* (cca. 1575), *Catehismul* lui Fogarasi (1648), *Cartea de Cântece* a lui Agyagfalvi (1642), *Psaltirea* lui Viski (1697), *Psaltirea* lui Istvánházi (1703)) și cu cele două dicționare bănățene: *Anonimus Caransebesiensis* și *Lexicon Marsilianum*, ambele datând din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Între aceste texte nu există numai un raport istoric-cultural, ci și numeroase asemănări dialectale.

Pentru o corectă interpretare a acestui text considerăm oportune câteva observații despre ortografia folosită, adică cea maghiară. La vremea în care a fost copiat manuscrisul, sistemul ortografic maghiar nu era încă stabilizat, structura sa înglobând elemente arhaice și inovații. O singură literă putea fi citită în mai multe feluri, de pildă: /s/ = [s], [š], [ž] sau un singur sunet putea fi transcris cu două sau mai multe semne diferite: [t]=

¹ Manuscrisul a fost semnalat prima dată de Gh. Alexici, *Însemnări dintr-o călătorie*, în "Noua Revistă Română", XI, 1911, p. 278-279. Alte informații despre acest text și relațiile lui cu celelalte opere "calvino-române" se găsesc în Gh. Alexici, *Material de limbă din Codicele de Petrova*, în "Revista pentru istorie, arheologie și filologie", XIII, 1912, I-II, p. 101-103; Nicolae Drăganu, *Un manuscris calvino-român din veacul al XVII-lea, în Fraților Alexandru și Ion Lăpedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936, (extras); M. A. Gherman, *O psaltire calvino-română necunoscută*, în *Sesiuni științifice din 20-21 decembrie 1972*, vol. I, 1973, Cluj, p. 173-192; Carlo Tagliavini, *Influences du Psautier Huguenot de Clément Marot et Théodore de Bèze dans la littérature roumaine ancienne*, în „Cahiers Sextil Pușcariu”, I, fasc. I, 1952, p. 37-48.

/cz/, tz/, /c/. La dificultățile tipice pentru ortografia maghiară veche trebuie adăugate altele, apărute în momentul în care era necesar să se transcrie un fonem românesc inexistent în limba maghiară ([ă], [î] etc.): soluțiile găsite, de obicei, n-au fost lipsite de o anumită ambiguitate (de pildă, litera /e/ putea reda un [e], [ă], [fa], [î])².

Mai jos urmează o descriere generală a sistemului ortografic folosit în manuscrisul cercetat.

De obicei, litera **a** are aceeași valoare ca astăzi în limba română: [a]: *kare* (I-1), *kale* (I-1), *szfatul* (I-1) etc.³. În mai multe cazuri, **a** = [ɛa]: *gendaszke* (IX-78), *derapta* (III-33), *allanul* (II-7) etc. Notarea diftongului [ɛa] prin **a** poate fi justificată prin următoarele argumente: lipsa unei soluții adecvate în ortografia maghiară, rostirea dialectală sau o influență străină (verosimil maghiară)⁴. Mai problematică pare a fi interpretarea lui **a** în contexte de tipul: *sze gendaszke* IX-8, *namul* XLIX-27; *senatosadze* XLII-6; *szversaske* XLIX-27 etc., unde ar putea să aibă valoarea [ɛa], dar și, datorită unei rostiri străine sau dialectale, să indice un fenomen fonetic real, adică rostirea dură a unor consoane.

Folosit mai rar decât **k**, **c** are în puține cazuri valoarea de velară surdă [k]: *cunoste* (I-19); *Si cente cu centek mare* (LXVI-2) (adică: *și cântă cu cântec mare*); *curatore* (LXVI-17); *cale* (XV-10) etc. Mai des, **c**, așa cum se întâmplă astăzi în limba maghiară, este întrebuintat pentru a reda sunetul [t]: *encelegse vor* (LX-45); *viceilor* (LXVIII-170), *ameceszk* (LXV-37) etc.

Și litera **e** poate să aibă mai multe valori fonetice: **e** = [e]: *mele*, *kare*, *tine* etc.; **e** = [ă]: *ketre*, *rugecsune*, *pekat* etc.; **e** = [î, â]: *emble*, *gendul*, *kend* etc.; **e** = [ɛa > ɛ]: *me*, *ave*, *pute* etc. În acest ultim caz, nu putem afirma cu siguranță dacă grafii de genul *ave* trebuie citite *avea* sau *ave*. Dintre autorii care s-au ocupat de alte texte transcrise cu alfabetul maghiar, Gheție și Tamás au susținut ipoteza că **e** final în formele *me*, *remene* etc. poate să redea un **e**⁵.

Uneori, în textul cercetat, grafemul **e** nu are nici o valoare fonetică: *esze* (= *sze*) *dezmarde* (X-9), *evom* (= *vom*) (VI-25), *ete* (= *te*) *vej affla* (LI-16), *pre noj ene* (= *ne*) *lepedas* (XLIV-37) etc. Exemple similare găsim și în Viski, Agyafalvi, Istvánházi și Fogarasi (pentru acest din urmă text

² În general, pentru ortografia textelor românești scrise cu litere latine, cf. Francisc Király, *Din istoricul ortografiei române*, Timișoara, TUT, 1986; G. Piccillo, *Testi romeni antichi in alfabeto latino (secoli XVI-XVIII)*, Catania, 1991.

³ Cifrele romane indică numărul psalmului, iar cele arabe rândul în care apare citatul.

⁴ N. Drăgănu numește transcrierea diftongului [ɛa] cu grafemul /a/ și după *l*, *n*, *d*, *t*, una „săsească-ungurească” (cf. Drăgănu, *Halici*, p. 141). Despre posibilitatea ca, în anumite cazuri, **a** să redea o rostire adevărată, vom vorbi în capitolul consacrat foneticii.

⁵ Pentru *Frag. Tod.*, cf. Gheție, *Texte*, p. 289; pentru *Catehismul* lui Fogarasi, *FIK*, p. 23.

vezi *FIK*, p. 30). Explicația pentru apariția lui *e* ar putea să fie legată de un obicei ortografic folosit de către autorii deja citați pentru marcarea grafică a unor forme fonetice mai slabe (pronumele atone și monosilabe). În orice caz, trebuie amintit că aceste variante bizare nu sunt folosite regulat, în textele amintite ele înlocuind numai din când în când formele "corecte".

Conform tradiției maghiare, grafemul *g* redă întotdeauna oclusiva velară sonoră [g]: *pegenyi* (II-11); *rugem* (IV-28); *gonesz* (III-6) etc.

De regulă, *h* are aceeași valoare pe care o are astăzi [h]: *mehnit* (VI-7); *hajnele* (XXX-45); *dihania* (XXXIII-85) etc. În unele contexte, *h* nu are o valoare foarte clară: *limba reh* (LXIV-36), *greime greh* (XLI-18) etc. Aceste forme le întâlnim în multe din textele "româno-calvine" (Fogarasi, Anon. Car., Viski, Agyagfalvi etc.), unii autori interpretând folosirea grafemului *h* ca o metodă pentru a arăta reducerea diftongului *ea* la *e* (vezi Gheție, *Baza*, p. 306).

În mod normal, *i* = [i], *pizmasilor* (III-39), *timore* (II-42), *odihni* (II-25) etc. În alte cazuri, mai rare, îl întâlnim pe *i* unde ne-am aștepta să-l întâlnim pe *â*: *szttringse* (XLIV-28; XXXI-32), *szttrimbe* (XII-9), *strinszurile* (LXIII-25), *szingssele* (LXVIII-133, LIX-42, LIX-7 etc.), *ride* (XXV, LII-23), *rid* (XXXV-54) etc. Exceptând cazul *râde/ride*, toate celelalte forme alternează cu variante "normale": *sztrembul* (XXIV-12), *sztrembilor* (XXXVII), *sztreng* (XXXV-52), *szengsele* (XXX-36) etc., unde *e* trebuie citit *â*.

Despre posibilitatea ca aceste grafii să arate o rostire reală, vom vorbi în capitolul dedicat foneticii.

Grafemul *j* este folosit pentru semivocala *ĵ*: *trejeszk* (IV-5), *jej* (II-33), *Domnuluj* (I-4) etc. Din când în când, *j* are valoare de *i* scurt: *plenszurj* (VI-32), *siragurj* (LX-29), *marj* (LXV-39), *vremj* (XXVII-22), *lumj* (XVII-50) etc. În psalmul LXVIII-161, găsim scris *nj-au dus*, unde *j* ar putea să arate palatalizarea lui *n*.

Semnul *k* este întrebuintat pentru redarea consoanei oclusive velare surde: *kare* (I-1), *ferikat* (I-6), *aszkunszul* (VII-35) etc.

Dincolo de cazurile în care *o* are valoarea [o]: *Domnuluj* (I-4), *lor* (II-2) etc., acest grafem este folosit pentru a reda diftongul *oa* sau reducerea lui la *o*: *timore* (III-7), *szore* (VIII-11), *groznic* (V-27). În această privință, trebuie amintit că, deși rare, în manuscrisul cercetat apar grafii ca *noaptye* (I-5), *sze sze roase* (adică *să se roage*) (XXII-32), care, în mod evident, arată păstrarea diftongului.

Conform tradiției ortografice maghiare din vremea respectivă, *s* are mai multe valori: *ş* – *sirag* (VII-25), *orasul* (LV-30), *fereste* (LIV-2) etc.; *ž* – *Mresa* (IX-64), *sivinile* (VIII-26), *grisa* (XXI-7) etc.; *s* – *Sion* (IX-42), unde a fost păstrată grafia etimologică.

Mai puțin clar este faptul dacă, în formele *cseste* (II-12), *acseste* (II-38) etc., folosirea grafemului **s** în locul digramei **sz** se datorează unei greșeli sau ține de un obicei ortografic.

U este folosit pentru a transcrie vocala **u** sau semivocala **ɥ**: *vedzut* (IX-4); *utrinde* (VI-55); *szeu* (XIV-23) etc.

În mod normal, **v** = [v]: *vasz* (II-23), *zabevim* (II-9). Interpretarea este mai complicată pentru forme ca *dziva*, *luvacz* etc., în care grafemul **v** ar putea să arate un fenomen fonetic real (**ɥ** > **v**) sau să fie o simplă redare a fonemului **u**.

Grafemul **w** este rar folosit și are valoarea [u]: *wsztenit* (VI-31). Din când în când, **w** este folosit în subtitluri cu valoarea lui **v**: *Dawid*, *syrtwe* etc.

Când nu arată palatalizarea consoanei precedente (vezi mai jos), **y** = *i* vocalic sau semivocalic: *rezmyricze* (XXVIII-41), *lacremyle* (XLII-9), *folye* (= foale) (LVI-26) etc. Această literă are valoarea [i] mai ales în denumiri în care s-au folosit grafiile etimologice: **Lybanus** (XXIX-20), **myrrha** (= *smirna*) (XLV-29) etc. Cuvântul *jertfă* și derivatele lui, în mod curios, sunt transcrise întotdeauna cu **y** în loc de **i**: *syrtve* (IV-22) etc. Din când în când, apare forma **ÿ** = [ii]: *stÿ* (XL-44), *fÿ* (XL-80) etc.

Ca și în limba română contemporană, **z** are valoarea [z]: *dezmyjarde* (I-4); *pizmasilor* (III-39), *zbicsi* (III-39) etc. Mai întâlnim forme ca *trejezk* (IV-36), *lekujezk* (IV-38), în care **z** trebuie citit [s]. În aceste cazuri, copistul probabil că a scris din greșeală **z** în loc de **sz**.

Grupuri de litere

Probabil reflex al ortografiei latine, **æ** apare ca un grafem compus "paspartu": [ă]: *kæ* (LXV-55), [a]: *vojæ* (XXXII-36), [e]: *rusinæ* (LXII-4). Această varietate de interpretări o regăsim și în alte texte românești vechi unde s-a folosit ortografia maghiară, de pildă, în Fogarasi 36, citim: "*a doæ Porenkæ*" unde /æ/ are o dată valoarea [a] și altă dată [ă].

Folosirea digramei **ch** se explică, probabil, ca o influență a ortografiei latine. În text întâlnim forme precum: *Christusul* (II-8); *cherubimi* (XVIII-27), *Sichem* (LX-23), *Suchot* (LX-24) etc.

Ca și în ortografia maghiară contemporană, **cs** are valoarea [č]: *nicsi* (III-10); *csine* (III-24); *ducse* (VIII-11).

De obicei, **cz** are valoarea [tʃ]: *czine* (X-12), *szeturacz* (II-45); *tocz* (XLVI-7). Mai rar, are valoarea [č]: *credinczosi* (VII-34). În acest caz, ar putea să fie vorba de o greșeală sau de utilizarea unei forme ortografice mult mai vechi, pe care, de pildă, o întâlnim într-un text românesc din secolul precedent (Frag. Tod.) și în literatura maghiară mai veche.

Combinăția de grafeme **ds**, foarte frecventă în textele românești scrise cu ortografie maghiară, are valoarea [ǧ]: *dsudekate* (I-16); *dsutrujeszk* (IX-51); *dsudeczele* (II-37) etc.

Digrama **dz** nu era necunoscută ortografiei maghiare vechi, unde, însă, avea valoarea [t̪]⁶. În textul nostru, ca și în majoritatea textelor "calvino-române", este folosit pentru a reproduce sunetul [dz], inexistent în inventarul fonetic maghiar: *Dumnedzeu* (XI-1); *szlobodzi* (XVII-36); *grumadzul* (XVII-37) etc.

Ca digrama **ds**, și grupul de litere **gs** reproduce consoana africată [ǧ]: *legse* (I-4), *sztringse* (X-6), *szengse* (LI-20) etc. Ambele variante sunt folosite în aceeași măsură. Putem remarca numai că digrama **gs** nu este întâlnită la început de cuvânt.

Conform ortografiei maghiare, **ny** = [ń]: *banyi* (XLIX-13); *lunyekosz* (LVI-69); *mengenye* (adică *mângâne*) (XXIII-10) etc. În textul analizat, palatalizarea nazalei nu este transcrisă întotdeauna prin **ny**, ci și folosind un simplu **n**. Putem observa acest lucru în cuvinte precum *pusztenie* (LXVIII-38), *kuvinosz* (VII-11) etc., în care rostirea lui [ń] este sigură, deoarece arată conservarea lui [n] + [i] latin (sau slav), ca atare, s-ar putea ca palatalizarea să fi fost notată cu un simplu **n** și în forme precum *bine*, *tine*, *mine* etc.

Ca și în actualul alfabet unguresc, **sz** = [s]: *szfatul* (I-1); *aszpru* (II-18); *nosztre* (XII-13) etc.

Valoarea digramei **ts** este identică cu cea menționată pentru **cs**: [č]: *tse* (XI-8); *tsine* (XI-5); *tseszt* (XXIV-22) etc.

Palatalizarea dentalei surde [t] > [tʲ] este redată prin grupul de litere **ty**: *noptye*, (I-5); *fortye* (LIX-67); *multye* (LX-29) etc. Și în acest caz, trebuie remarcată prezența unor forme nepalatalizate sau în care acest fenomen nu a fost transcris cu un semn special: *multe* (LXI-27), *forte* (LXII-33) etc.

Sunetul [t̪] este redat și prin digrama **tz**: *totz* (XLI-25); *tzinut* (XIX-7) etc.

Literele duble, de obicei, nu au o valoare fonetică diferită față de literele simple pe care le reunesc. Astfel, **ff** = [f]: *daffjetele* (de-a fiete) (II-4), *affund* (IX-66), *poftta* (XLI-7), *sffersit* (XLIX-42), *szuffle* (XLVI-22), *deffejma* (IV-6); **ll** = [l]: *allanul* (= aleanul) (V-49), *allenis* (aleneș) (VII-52), *allensig* (= alensig) (VII-21) etc.; **nn** = [n]: *pennya* (XIV-17); **pp** = [p]: *oppreveste* (II-11), *lippite* (XLV-101), *lippit* (LI-28) etc.; **ss** = [s]: *assa* (V-58), *jessi* (VI-26); *engrassa* (XVIII-55), *kassi* (= ca și) (XXXIX-7) etc.; **szsz** = [s]: *beszszeu* (= băsău) (VI-40) etc.; **zz** = [z]: *zzdrobeste* (X-50).

⁶ Cf. I. Kniezsa, *A magyar helzairás története a köznívnyomtatás koráig*, Budapest, 1952, p. 23.

Într-un singur caz putem presupune că prezența literelor duble arată o rostire mai lungă: *ennalt* (VIII-1); *ennelcziej* (IX-7); *ennapoj* (IX-11); *ennalcza* (XIX-118); *ennainte* (XXXV-67) etc.⁷. În textul cercetat, în orice caz, găsim și forme "simple" pentru exemplele deja citate: *napoj* (IX-20); *nalte* (II-13); *naltul* (XVIII-43) etc.

Ca o ultimă observație cu privire la prezența literelor duble, trebuie remarcat că, în anumite cazuri, ele par să fie folosite pentru a apropia termenul românesc de etimonul lui: *allanul* (< magh. *ellen*); *allenis* (< magh. *ellenes*); *allensig* (< magh. *ellenség*); *boszszu* (< magh. *bosszú*); *szuffla* (< lat. *sufflo*); *deffejma* (< lat. *diffamo*, *diffamare*) etc.

Vom prezenta în continuare cele mai importante particularități fonetice ale manuscrisului.

VOCALISM

Asimilarea **ă – o > o – o** nu s-a produs în cuvinte ca *nerod* (VII-29; XIV-23; XXVIII-33); *nerok* (XXXVIII-3, 9; XXXVII-21); *nerocsi* (XXIX-33; XXXVII-110); *nerocsezk* (XXXVIII-2). Textele scrise cu litere latine din sec. al XVII-lea nu înregistrează decât forme cu **ă** neasimilat la **o**, de exemplu: *nerok - fortuna*; *nerod - stultus*; *nerocsit - fortunatus*; *nerocsesk - fortunato proveho* (în Anon. Car.); în *Lex. Mars.* avem: *fortunatus - narocseste*; *fortunate - narocsit*; *irrationabilis - narod* etc. Actualmente, aceste forme au fost semnalate în Banat (Weigand, *Banat*, 322), Hațeg (Densusianu, *Hațeg*, p. 27 și 326), Oaș–Maramureș, Munții Apuseni (DLR, s.v. *noroc*), Lăpujul de Sus, Lunca Cernii de Sus (Frățilă, *Studii lingvistice*, p. 94).

Tot așa, verbul *locui* și derivatul *locuită* apar numai cu **ă** netrecut la **o**: *lekuj* (XV-1, XXII-18, XXXI-12 etc.); *lekuite* (XV-5, XXVI-43) etc.

Conservarea lui **ă** o găsim și la cuvântul *retund* (II-31). Dintre puținele atestări în textele vechi, amintim forma *rătungioară* PO 232/18, iar pentru secolul următor, *retund – rotundus* (Anon. Car. și Viski, II-3). Tot în aceeași epocă, în regiunea bănățeană, în *Lex. Mars.*, apare forma *rotundus – rotund*.

Pentru verbul *a folosi* întâlnim fie varianta asimilată, fie cea neasimilată: *feloszez* (XVI-6) și *foloszeste* (XXX-35). În această privință este de remarcat că, deja în secolul al XVI-lea, forma neasimilată este destul de rar atestată (Densusianu, *HLR II*, p. 70). În secolul următor, în textele care folosesc ortografia maghiară, este înregistrată, de obicei, varianta neasimilată: *Felos - vanus gloriosus iactabundus*, *Felosesk - prosum* (Anon. Car.), *feloszez* (XVI-6), *foloszeste* (XXX-35), Viski etc.

⁷ Vezi A. Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice românești*, în SCL, XV, 1964, nr. 1-5, p. 119 și Gheție, *Texte*, p. 294.

Asimilarea $\mathring{a} - i > i - i$, în *a ridica*, nu s-a produs: *redike* (XXIV-20, 26, XXVII-23, 27); *redikacz* (XXIV-26); *redik* (XXV-1, 54); *redikend* (XXVIII-8) etc. Textele consemnează foarte puține exemple de \mathring{a} trecut la *i* în secolul al XVI-lea (Densusianu *HLR II*, p. 70) și în cel următor, când încep să se înmulțească formele cu *i* sau *î* (stadiul intermediar), mai ales în Muntenia (Gheție, *Baza*, p. 335). Amintim că alternanța între forme cu \mathring{a} și cu *i* (*î*) se întâlnește în manuscrisul lui Istvánházi (1701), ca de exemplu: *regyka* (III-18) și *rigyikas* (VIII-20).

Spre deosebire de ceea ce se întâmplă astăzi în limba literară, verbul *a privi* apare întotdeauna cu forma *prăvi* sau *previ*: *previ* (XXVII-17, 50 etc.), *preveszk* (XII-13), *preveste* (XX-18) etc. Fenomenul este general în textele vechi (cf. Densusianu *HLR II*, p. 107-108). Datorită incongruențelor ortografice tipice pentru textele cu litere latine, nu putem fi siguri dacă fonetismul are valoarea \mathring{a} sau *e*, deși, faptul că dintr-un text de origine bănățeană sigură ne provine una din puținele atestări vechi ale formei cu *i*: *priveaște* PO 105/10-11, ne-ar determina să presupunem că exemplele găsite în manuscrisul nostru reprezintă mai degrabă faza intermediară între forma *a prăvi* și *a privi*, adică *a previ*.

Mai puțin clară este originea sunetul [i] (contaminare cu verbul *a pripî?*) în formele *gribi* (grăbi) CXIX (8) 11; *gribeste* (grăbește) CXLI-2, XXXI-9, XL-62; *gribitor* (grăbitor) CXLV-23. Cert este că variantele cu *i* apar și în alte texte vechi din Banat-Hunedoara, precum Viski XXXI-9 sau Anon. Car. *Gribitor. Properator. Velox*, dar *Grebesk. Propero*.

Semnalăm păstrarea lui \mathring{a} în forma *zebevim* (II-9). Și în Anon. Car. avem *zebave - mora*; *zebevesk - tardo*; *zebeveskume - idem*; este interesant de notat că într-un alt text bănățean, dar din secolul precedent, găsim forma *dzьbovi* PO 219/5.

În cuvântul *pahar* se păstrează \mathring{a} etimologic: *pehar* (XXIII-14). Acest fonetism este răspândit aproximativ în tot teritoriul României, exceptând Muntenia, unde inovația ($\mathring{a} > a$) începe să apară în secolul al XVII-lea (Gheție, *Baza*, p. 98 și *ALR II*, s.n., vol. III, h. 854).

La verbul *a blestema*, \mathring{a} neaccentuat nu a trecut la *e*. Deși sistemul ortografic folosit nu deosebește grafic pe \mathring{a} de *e*, folosind o singură literă (/e/) pentru două sunete, forme ca *blaszteme* (pers. 3 sg. ind. prez.) (X-14) ori *sze-l blaszteme* (pers. 3 sg. conj.) (X-44), arată clar că verbul trebuia să aibă la infinitiv forma *blăstema* sau *blăstăma*. Tot astfel, forma de la imperativ pentru verbul *a speria* este *sparie* (XXIX-27, IX-77), deci, putem crede că /e/ din forma infinitivului *szperia* (XIV-22) corespunde fonetic unui \mathring{a} .

S-a produs asimilarea $\mathring{a} - i > i - i$ la verbul *a răpi* și la derivatele sale: *ripitor* (XXII-50). Am observat același fenomen și în alte texte cu litere latine din zona vestică a țării, de ex.: *ripesk*, *ripit*, *ripitor* în Anon.

Car., *sze rípaszke* (conjunctiv 3 sg.) Viski VII-18 etc.; în *FIK* 39 apare, însă, și forma neasimilată *repitori*.

Fonetismul etimologic este păstrat în cuvântul *a priveghea*: *prevegja* (XIV-25). În prezent, acest fonetism se întâlnește în Transilvania (dar nu în sud) și în Banat (Gheție, *Baza*, p. 107). În secolul al XVI-lea, formele cu *e* sunt generale (Densusianu, *HLR II*, p. 54). În secolul următor, textele cu ortografie maghiară înregistrează încă numai forma etimologică: *præveghiatyz*, *FIK*, p. 45; *prævegiem*, Agyagfalvi, 17 etc.

E (< **ă**) nu trece la **i** în *biserică*: *beszereka* (XVII-19, 27, XXVIII-9, XXIX-7 etc.) Exemple din trecut confirmă prezența acestui fonetism în Banat: *ecclesia* – *baserika* (*Lex. Mars.*), *beszereka* (*FIK*, p. 20, 28) etc.

E median aton a fost consemnat și în *arepi* (XVIII-28, 31-XVII, LVII-4); *nemik* (II-16, XXIII-3, XXVI-63 etc.); *nemika* (III-29, IX-19, X-12 etc.); *nekejure* (adică *nicăieri*) (XXI-46 etc.) (pentru atestările în limba veche, vezi Munteanu - Țâra, *ILRL*, p. 72).

Sincopa lui **e** nu se constată în *drept* și derivatele lui: *derept* (II-42, IV-56) *passim*; *dereptate* (22-XI, XII-8, XVII-7) etc.; *endereptadze* (XXV-30, XXXVII-68). O situație asemănătoare întâlnim și în celelalte texte cu ortografie maghiară din sec. al XVII-lea (*FIK*, p. 86). În Viski II-42 se găsește și forma *dirapte* (= *dereptă*), cu **e** neaccentuat trecut la **i**. În general, reamintim că menținerea lui **e** nesincopat în sec. al XVI-lea apare constant în toate textele; numai în secolul următor încep să se răspândească forme precum *drept* (Munteanu - Țâra, *ILRL*, p. 72). În momentul actual, formele nesincopate mai sunt răspândite în Banat, Crișana de sud și în Ardealul de centru și sud (Frățilă, *Târnave*, p. 44-45; *ALR II*, s.n. vol. I, h. 13; vol. II, h. 531; vol. III, h. 816; vol. V, h. 1342; Todoran, *Repartiția*, p. 42).

Sunetul **e** se mai păstrează și în conjuncția *cse* (astăzi *ci*) (I-4, 14, IX-70 etc.).

În textul nostru, prepozițiile *din* și *prin* sunt întotdeauna transcrise cu formele *den* (VI-26 *passim*) și *pren* (VIII-7 *passim*). Este cunoscut faptul că nu există o părere unanimă despre aceste grafii. De exemplu, Rosetti (*ILR*, 453-455 și 661-62) neagă posibilitatea că aceste cuvinte pot reflecta o rostire reală, deoarece trecerea din *e* > *i*, în aceste cazuri, ar fi anterioară apariției primelor texte în limba română. După Rosetti, *den* și *pren* ar fi niște grafii construite după interpretarea componentelor acestor prepoziții (*de* + *în*, *pre* + *în*). În schimb, A. Avram crede că formele citate sunt, din punct de vedere fonetic, reale. Această din urmă ipoteză pare să fie confirmată și prin niște rare atestări moderne (despre problemă, în general, vezi Avram, *Nazalitatea*, p. 33-47; pentru atestările moderne, vezi *idem, ibid.*, 16; Pușcariu, *LR II*, p. 237). Formele acestea apar și în alte texte scrise cu ortografie maghiară, cum ar fi în Viski, Agyagfalvi, *FIK*.

Trecerea lui **e** final la **i** este rar atestată: *leszni* (X-19).

La verbul *vedea*, **e** în poziția medială atonă a trecut la **i**: *vide* (inf.) (XXVI-9, XXXI-27, XXXVIII-90 etc.); *videre* (XVII-28); *videm* (XXXI-75); *videcz* (XXXIV-29) și Anon. Car., avem *videre* – *visio*.

O formă deosebită este *strieny* (XVIII-105), atestată și în Viski (*sztrienj* XVIII-105), Anon. Car.: *Strien* – *alienigena alienus*; *strienete* – *alienateo*; *strienedz* – *alieno*. În toate celelalte texte consultate apar forme ca *străin*, *strein* și *striin*. Fonetismul *strien* poate fi explicat prin metateza formei *strein*.

Trebuie consemnați câțiva termeni care-l păstrează pe **i** etimologic: *sărac*: *szirak* (X-48, XXXVIII 118); *sărman*: *szïroman* (IX-69, X-6, 35, 41 etc.); *sudalma*: *szïdalma* (X-22). În alte texte găsim ambele variante: *serak/sirak*; *serake/sirake*; *serecsie/sirecsie*; *siduiesk/suduiesk* (Anon. Car.), dar numai *siroman*; *siromeni*; *siromenesk*; *sidalme*, iar în Lex. Mars, *increpo* – *szuduesk*.

Î nu trece la **u** în *umbla* și derivatele sale: *emle* (I-2, IV-9, V-49 etc.); *emletul* (XVII-17); *umple*: *emle* (VIII-3, 35), *unfla*: *enfle* (XLVI-21), *enfli* (LII-3); acest fonetism se mai păstrează astăzi în Moldova de nord, Transilvania de nord-est, Munții Apuseni și Banatul meridional (cf. *ALR II*, s.n., vol. II, h. 382; vol. V, h. 1249, 1369; *NALR-Banat I*, h. 65). În perioada cuprinsă între secolul al XVI-lea și secolul al XVII-lea, aceste forme erau atestate peste tot.

A fost notată păstrarea lui **u** neaccentuat în *înflori*: *enfluri* LXXII-11; în text observăm și prezența formelor cu **o**: *enfloreszk* (XXXVII-4). Același fenomen apare în *îngropa*: *Kare[~] engrupacz dzak en mormente* (LXXXVIII-17, LXIII-43 etc.)⁸.

O etimologic slav se păstrează și nu trece la **u** în *pozderile* (II-36, LVIII-28).

În cuvântul *curând* apare asimilarea **u – î > u – u**: *kurund* (IX-65, XXX-18, XXXVII-6 etc.); *kurundzel* (XXXVII-60) etc. În zilele noastre, fenomenul a fost atestat în județul Bistrița-Năsăud (Șandru, *Năsăud*, p. 186). Formele *curund* și *curundzel* sunt atestate și în Anon. Car.

Un caz interesant îl constituie forma *kuventele* (V-1), care, probabil, trebuie citită *cuvântele*. Densusianu, în *HLR II*, 57, citează mai multe atestări ale formei *cuvântele*. După el, acest fonetism anormal se explică prin o falsă analogie după forma de singular: **cuvânt**.

Epenteza lui *i* semivocalic în *câine*, *pâine* etc. nu apare, în textul nostru regăsindu-se numai forme cu **î**: *kiny* (XXII-61, 78); *penny* (adică *pânea*) (XIV-17). În zilele noastre, **îi** apare în Muntenia, Dobrogea, partea estică a Olteniei și izolat în sudul Transilvaniei și al Moldovei (vezi *ALR I*, vol. I, h. 49; *ALR II*, h. 48 și, pentru regiunea bănățeană, *ALR - Banat*, vol.

⁸ Formele de acest gen sunt destul de obișnuite în limba din secolul al XVII-lea, în special în texte din Transilvania, Banat și Moldavia, cf. *ILRLV*, p. 300.

III, h. 37). În trecut, fonetismul cu diftong este întâlnit în Țara Românească și foarte rar în celelalte regiuni. Dintre aceste rare atestări, totuși, trebuie amintit că în *PO*, text scris în Banat, alături de forme etimologice, găsim și forme diftongate (cf. *PO*, 213, 202, 49 etc.).

Se păstrează **i** netrecut la **î** în: *stringse* (X-7, XXXII-33); *ride* (XXV-4, XXXV-90, XXXVI-37 etc.); *urit* (XXXVIII-120); *uritor* (XVII-46); (XVIII-46). Păstrarea lui **i** în cuvinte ca *râde* sau *râu* se regăsește și astăzi în Banat-Hunedoara (cf. Densusianu *Hațeg*, p. 21; Gheție, *Baza*, p. 151; *Lex. Mars.*, p. 66-67 și, mai ales, N. Mocanu, **Riu, friu, briu, griu etc. răspândirea actuală în graiurile bănățene**, CL, XVIII, 1982, nr. 2, p. 256-260; Frățilă, *PDR*, p. 112). Trebuie amintit că, în legătură cu originea acestui fonetism, specialiștii au emis mai multe păreri: Densusianu (*Hațeg*, p. 21-23), Pușcariu (*LR II*, p. 320) și Șandru (*Lăpuj*, p. 126) îl consideră etimologic în majoritatea cazurilor (pentru cuvinte precum *briu* și *griu*, rostirea cu **i** ar fi analogică); Petrovici (*Corelația de muiere a consoanelor dure și moi în limba română*, SCL, 1950, nr. 2, p. 202), Gheție-Mareș (*Graiurile*, p. 202-203) și Sala (*Contribuții*, p. 67) cred că fenomenul se explică printr-o rostire moale a lui **r**.

Diferit este cazul *vindzetor* (III-42), unde, mai degrabă, este vorba de o formă analogică după a *vinde* (cf. Șandru, *Almăj*, p. 137 și *ALR II*, s.n., h. 1926, 2006, 2057).

Interpretarea formelor *dziva* (I-5), *lovatz* (L-49), *luvat* (L-12), *vove* (adică *vouă*) (II-45), *nove* (*nouă*) (XII-16), *rove* (*rouă*) (LXVII-48), *pszereva* (XI-4 etc.) nu este ușoară. Lingviștii care au găsit în alte texte vechi exemple de acest gen nu au fost întotdeauna de acord asupra valorii lor. N. Drăganu, de pildă, a văzut în rostirea cu **v** o probabilă influență străină, I. Gheție, însă, a subliniat prezența acestui fenomen și în zilele noastre, "în special în graiurile din Banat și din Oltenia vecină"⁹. Regretatul profesor Giuseppe Piccillo, unul dintre cei mai mari cercetători ai textelor românești vechi redactate cu litere latine, vedea "*in queste grafie, o almeno in alcune di esse, non fonetismi stranieri, ma particolari pronunzie dialettali romene*"¹⁰. În textele transcrise prin ortografie maghiară în secolul al XVII-lea, fenomenul este des întâlnit: *dzive* - *dies* Anon Car., în *FIK*: *luvat*, 10; *revul* (adică *răul*), 41 etc.; *Viski*: *lovatzi* II-39; Istvánházi: *szkavunul* I-3 etc. Fonetismul caracterizează astăzi mai ales graiurile bănățene de sud (vezi E. Petrovici, *Folklor din valea Almăjului*, AAF, III, 1935, p. 98), dar și pe cele din valea Timocului (vezi Ratomir Marković, *Texte dialectale din Homolje (R.S.F. Iugoslavia)*, FD, vol VI, 1969, 185-200).

⁹ Cf. Gheție, *Baza*, p. 118. O sinteză a părerilor exprimate despre acest fonetism se găsește în Gheție-Mareș, *Graiurile*, p. 112-113.

¹⁰ G. Piccillo, *Influssi*, p. 364 și notă.

U aton în poziție nazală trece la **â** în cuvântul *frâmsețe* și în derivatele lui: *fremszeczele* (XLV-6); *fremszecze* (XLV-41, XLV-47); *sze enfremszedze* (LI-65); *emfremszadze* (LXVI-65). În același context găsim *porenka* (XIX-22); *porencsi* (XXXIII-43)¹¹. Din datele oferite de *ALR II, s.n.*, vol. V, h. 1483, fonetismul *porânci* apare în unele zone din Muntenia, Transilvania de sud și Banat. În secolul al XVI-lea, fenomenul era curent mai ales în texte care provin din Muntenia și Transilvania de sud-vest (Gheție-Mareș, *Graiurile*, p. 110). După 1600, fenomenul este bine atestat în textele redactate cu ortografie maghiară: *porenke - praeceptum*, Anon. Car.; *porenka*, *FIK* 10, 33, 35 etc.; *porenka*, *Viski* 8 etc.; în *Lex. Mars.* găsim forma *mandatum - poronka*.

În textul cercetat, exemplele cu **u** conservat în cuvântul *menciunos*: *Credz tare sz mincsunos tocz omeni* (CXVI-24, CXX-5 etc.), alternează cu cele în care [u] a trecut la [i]: *Mincsinoszul entro oki aj mjej Nu va veni* (CI 27-28 etc.). În secolul al XVII-lea, formele cu [i] devin tot mai numeroase și în Banat¹².

U etimologic este păstrat în cuvântul *preut*: *Dupe rendul Melchisedek (sze űnceleds) Tu jest preut akmu si űn vecsie* (CX 15-16).

U etimologic slav este păstrat în *uszenit* (XXXVIII-42, VI-31 etc.).

U final este frecvent notat în textul nostru, în forme precum: *furisu je* (LIX-26), *Kumu j* (LXIII-48), *jelu ne* (LX-55), *kendu sze* (LXXVI-25) etc. Prezența lui **u**, cum se poate observa, este condiționată de cuvântul următor, adică verbul *a fi* sau un pronume personal aton, cu care se leagă. Prezența lui **u** final în texte vechi a fost subiectul mai multor discuții. După Rosetti, de pildă, prezența lui [u] în cuvinte de altă origine decât latină ar dovedi, cu prisosință, valoarea pur grafică a lui *-u* în textele din trecut, iar **u** final care a fost semnalat în zilele noastre în mai multe regiuni ale țării, nu l-ar continua pe **u** latin, ci prezența lui ar fi cauzată de articulația consoanei finale precedente¹³. Alți autori precum Densusianu, Iordan sau Petrovici cred că **u** final, în limba veche sau actuală, ar fi un urmaș a lui **u** latin, iar prezența lui în textele din trecut ar corespunde unei realități fonetice și în cuvintele de origine nelatină, în care am avea de-a face cu un fenomen de analogie¹⁴.

¹¹ După Densusianu, *HLR II*, p. 26, **â** în *frâmsețe* provine dintr-un *o* latin urmat de *n* + consoană, care a trecut la **î**, cum s-a întâmplat în *fântână*, *lângă* etc.

¹² Cf. *ILRLV*, p. 300-301.

¹³ Cf. Rosetti, *ILR*, p. 458-481 și p. 639-660, unde sunt rezumate principalele teorii privind această problemă.

¹⁴ Cf. E. Petrovici, *Corelația de timbru a consoanelor rotunjite și nerotunjite în limba română*, SCL, III, 1952, p. 154-155. Pentru opiniile lui Iorgu Iordan, Ovid Densusianu și alții, cf. Rosetti, *loc. cit.*

DIFTONGII

Forme ca *n-as pute* (XIV-20); *n-oj ave* (XXIII-2); *inima a me* (LXII-19) etc., ar putea să arate reducerea diftongului **ea** la **ɛ**. Acest tip de fonetism a fost notat în zilele noastre în nord-vestul și nord-estul Olteniei, Banat, Transilvania, Moldova (dar nu de sud). În secolele trecute, dincolo de textele "calvino-române", în care interpretarea nu poate să fie absolut sigură din cauza ortografiei, fenomenul apare notat în mod neregulat în *PO*¹⁵.

Pentru diftongul **oa**, cum am explicat în capitolul dedicat ortografiei, este greu de afirmat dacă forme ca: *morte* (XIII-15), *Domne* (XIII-15 etc.), notează reducerea diftongului la un **o** deschis sau dacă este vorba numai de o realizare ortografică care trebuie citită **oa**. Ultima ipoteză, totuși, rămâne cea mai probabilă, în primul rând pentru că în textul nostru găsim, deși rar, unele forme transcrise cu **/oa/**, în al doilea rând pentru că acest fenomen este mai degrabă tipic pentru graiurile din Ardeal, decât pentru cele din Banat (unde, probabil, a fost redactat textul cercetat de noi). Nici în acest caz, autorii care s-au ocupat de textele românești transcrise cu ortografie maghiară nu au exprimat o părere unanimă despre aceste grafii. Pentru *Frag. Tod.*, Ion Gheție neagă posibilitatea ca litera **o** în cuvântul *mort, flore* etc. să reflecte reducerea diftongului la un **o** deschis (Gheție, *Texte*, p. 303). Carlo Tagliavini, în studiul despre *Lex. Mars*, crede că diftongul a fost redus în forme ca *broska, csora, flore* etc., care arată "una pronunzia dialettale che si trova anche oggi nel Maramureș, nella Țara Oașului ed anche in altre parti della Transilvania, ma che pare essere stata assai più estesa in tempi più arretrati" (*Lex. Mars.*, p. 72). Interpretarea lui N. Drăganu a formelor *kapriore - dama caprea, kose - falx, domne - domina* etc. din Anon. Car., rămâne "deschisă", putând fi vorba de o particularitate străină (săsească-ungurească), "rezultată din negăsirea unui semn potrivit", dar "nu este exclus că s-a avut în vedere o rostire dialectală specială" (Drăganu, *Halici*, p. 141, 142). G. Piccillo (*Influssi*, p. 366-367), analizând aspectul fonetic al *Catehismului* lui G. Buitul, unde, de regulă, întâlnim forme ca: *bole, ikone, nopte, omenilor* etc., dar și, rar, exemple ca *poate, toate*, crede că aceste ultime forme sunt datorate, probabil, "ad influssi munteni".

CONSONANTISM

Labiale

În textul cercetat, labialele **p**, **b**, **m** și labiodentalele **f** și **v** nu sunt palatalizate. Singurul text redactat cu ortografie maghiară unde apare

¹⁵ Vezi Gheție-Mareș, *Graiurile*, p. 114-116.

fenomenul palatalizării labialelor este manuscrisul lui Istávnházi (1703). În acest manuscris întâlnim forme de genul: *ptyer* (*pier*) (VII-38), *ptyerde* (V-27), *ptycsorol* (IX-60), *koptyj* (VIII-5); *zdrobgy* (II-36), *zbgvitsi* (*zbici*) (III-41), *bgvinye* (*bine*) (VI-49 etc.); *mnyie* (II-2 *passim*), *mnyile* (V-4), *mnyik* (VII-8), *lumnyinosz* (VIII-11 etc.).

V etimologic nu a evoluat la **f** în unele cuvinte de origine slavă: *sirtve* (= *jertfă* < v.sl. *žrūtva*) (IV-22), *syrtvuiala* (= *jertfuiala*) (IV -21). În alte cazuri, mai numeroase, cum ar fi, de exemplu, *szfatul* (I-1), *szfetujeste* (VII-59), *szfent* (II-24 etc.), **v** etimologic a evoluat la **f**. În zilele noastre, această evoluție de la **v** la **f** s-a încheiat în toate exemplele mai sus citate. În epoca veche, "graiurile de tip nordic conservau în mai mare măsură decât cele sudice rostirea etimologică cu **v**" (Gheție, *Baza*, p. 130). În textele cu ortografie latină, din aceeași perioadă, găsim ambele forme: *szvat* (Viski II-26), *szvedit* (Viski VII-11), *szversitu-me* (Viski VI-20), *szvente* (Viski X-3), dar *szfatul* (Viski I-1); *szvente* (*FIK 37 passim*), *szvatul* (*FIK 15*), dar *szfersit* (*FIK 22, 31 etc.*). Formele etimologice sunt predominante și în Agyagfalvi: *szventzi*, 111; *szvat* 14 etc. În Istvánházi, între altele, găsim: *Szvetueste* (VII-59), dar *szfint* (VIII-6), *Sirefe* (= *jertfe*, cu epenteza lui **e** și simplificarea grupului consonantic **rt**). O situație "mixtă" întâlnim și în Anon. Car., unde, alături de forme etimologice ca *Svat - Consilium*; *Svada - lis. Contentio*, *Svent - sanctus*, *Svinczenie - Sanctitas* etc., găsim forme ca *Sfershit - Finis*, *Sfershesk - Finio*, *Sfade - Contentio* etc. Circulația paralelă a acestor forme este bine semnalată în acest dicționar, unde autorul însuși trimite la variante cu **f**, de ex.: *svedeskume - vide sfedeskume*, *Svershesk vide Sfershesk* etc. În *Lex. Mars.* apar numai variantele etimologice: *sanctus-svent*, *sanctitas-sventia*, *finis-sversitul*, *finio-sversesk* etc. Grupul **sv** se păstrează și în Catehismul lui Gsurgs Buitul (Piccillo, *Influssi*, p. 368).

În cuvântul *praf*, labiodentala surdă trece la **v**: *prav* (I-14). În alte texte (la Viski I-14, de exemplu), apare varianta *prau*, formă tipică pentru graiul bănățean (cf. Gheție, *Baza*, p. 156; Densusianu, *Hațeg*, p. 38, Frățilă, *PDR*, p. 119). În textul nostru, însă, sunt mai numeroase cazurile în care laringala **h** nu a trecut la **f** (**v**): "*Ka prahul de vent tse prehujeste*" (CIII-42, XVIII-99 etc.).

Dentale

Sistemul ortografic folosit nu permite o interpretare sigură a rostirii moi sau dure a lui **t** și **d**, deoarece în textele transcrise, folosindu-se alfabetul maghiar, literele **e** și **a** pot să aibă mai multe interpretări (**e** = **e**, **ęa**, **ă**, **î**; **a** = **a**, **ęa**, **ă**). Totuși, pentru consoana dentală surdă avem forme ca: *sztag* (LX-14); *sztarge* (LXIII-38 etc.), care ne îndreptățesc să presupunem o rostire dură a lui **t**, mai ales că în manuscrisul nostru, în alte cazuri,

găsim grafeme ca **ja** sau **ya**, care trebuie interpretate ca **a (ia)**, de exemplu: *grejaszke* (LXVIII-57, XII-4 etc.), (*lekujaszke* LXVIII-95 etc.), deci autorul ar fi putut să scrie și **szjarge* pentru *steargă* sau să folosească digrama **ty**, întrebuintată des pentru a arăta o palatalizare incipientă a lui **t** (vezi, de exemplu, *multye* LX-29). În acest context, putem menționa că într-un text unde, sigur, după **t**, **ɣa** nu trece la **a** (*Psaltirea* lui Istvánházi) găsim forma *sztyarse* (LXIII-38). Amintim că trecerea diftongului **ɣa** la **a** după grupul consonantic *st* este un fenomen specific graiurilor bănățene, paralel cu cel al transformării lui **e** și **i** în **ă**, **î** după același grup consonantic (vezi Frățilă, *PDR*, p. 113; idem, *Studii lingvistice*, p. 99-102; Weigand, *Banat*, p. 323; Șandru, *Lăpujul*, p. 123; idem, *Almăj*, p. 139; ALRM II, I, h. 209, 137).

Dentala **t** apare palatalizată în mai multe cazuri: *noaptye* (I-5); *fortye* (LIX-67); *multye* (LX-29); *csudatye* (LXVI-15); *tye* (LX-13) etc. Alături de aceste forme avem și: *csudate* (LXV-21), *multe* (LXI-27) etc., formele cu dentala nealterată fiind net majoritare. Varianta *djalul* (LXV-1) ar putea să arate o palatalizare incipientă a lui **d**.

În ceea ce privește răspândirea actuală a fenomenului, reamintim că **t**, **d** și **n** înainte de **e**, **i** și **ɣa** sunt palatalizate aproximativ în toată Transilvania de la nord de Mureș, în Crișana, Banat și, parțial, în Moldova de nord. În Banat și în zonele de graniță, primele două foneme au trecut la **ć** și **đ** (Gheție, *Baza*, p. 131-32). Fenomenul a fost rar consemnat în textele vechi, întrucât alfabetul chirilic nu avea un grafem deosebit pentru aceste sunete. Situația se schimbă în cazul operelor transcrise folosind ortografia maghiară: deja în sec. al XVI-lea, fenomenul palatalizării dentalelor apare în notarea unor toponime din Banat-Hunedoara (Gheție-Mareș, *Graiurile*, p. 135). Cu un secol mai târziu, atestările se înmulțesc datorită unor texte ca *Lex. Mars.*, Anon. Car., Buitul, Viski etc. Generală este palatalizarea dentalei nazale (transcrisă, de obicei, cu **ny**), de ex.: Viski, Istvánházi, *vedenye FIK 8*, *penyejej*, *ibidem 37* etc., Anon. Car. *funye - funis*, *lenye - pigritia*, *menye-cras*, etc., *Lex. Mars. furvus - nyegru*, *uxor - nyevasta*, *familia - nyam*; *paenye*, Agyagfalvi 7 etc. Un caz deosebit este cel al Catehismului lui Buitul, în care, deși putem să vorbim clar despre un text "bănățean", nu întâlnim nici un element grafic special pentru a transcrie palatalizarea (Piccillo, *Influssi*, p. 360). Mai sporadice și neregulate sunt atestările palatalizării oclusivelor dentale și în textele "calvine", cu excepția *Psaltirii* lui Istvánházi, unde fenomenul este foarte des întâlnit (*reutatye* I-22; *kapetyielye* II-4, *putyernik* II -41 etc., *gyezmnyarde* I-4, *nyegyegygye* III-10 etc.) și *Lex. Mars.*, unde dentalele sonore și surde, urmate de **ɣa**, **e** sau **i**, devin, de obicei, palatale: *gendyesk*, 195, *gengyesk*, 284, 598; *forum olitarium - piacz vergye*, *viridis - verdye*, etc.; *frater - fratye*, *infirmus - betyag* etc. În Viski, fenomenul este mai rar: *putye* (=

putea) I-16 etc. În textul nostru, dentala **n** apare de multe ori palatalizată: *buny* XII-32, XXIX-34; *penny* XIV-17; *funya* II-10, XVI-17, XVII-11; *pegeny* II-1, 29, XVIII-103, 119, XXII-110; *any* XXI-23; *kiny* XXII-61, 78; *rugecsuny* XXVI-38; *omeny* XVIII-104; XXII-62 etc., totuși, nu lipsesc formele nepalatalizate: *omeni* XVI-8, XVII-13, XI-14, XII-31, XIV-7, 16 etc.; *pegeni* XII-105; *szirromani* XXII-115, XII-17; *buni* XXXIV-51, *bunilor* XXV-52, XXVI-69 etc.

N nu s-a disimilat trecând la **r** în *menunt* I-14.

Se observă, în textul cercetat, trecerea lui **n** la **m** în *szemt* (*sâmt*) (XXXVIII-79 etc.) și *semteți* (XXXVIII-79). Fenomenul este explicat de Rosetti printr-un proces de diferențiere consonantică (cf. *ILR*, p. 403; Sala, *Contribuții*, p. 19). Între secolele al XV-lea și al XVI-lea, formele citate erau larg răspândite în textele din Transilvania, Moldova, Oltenia, Maramureș și Banat, iar după 1700 devin rare (cf. Gheție, *Baza*, p. 134-135 și Densusianu *HLR II*, p. 126, 127). Fenomenul este atestat în toate textele românești scrise folosind sistemul ortografic maghiar. Astăzi, fenomenul este atestat în puncte izolate din Munții Apuseni, Transilvania și Maramureș (vezi Densusianu, *Hațeg*, p. 40; Șandru, *Motzi*, p. 207; Șandru, *Lăpuj*, p. 144; Papahagi, *Maramureș*, LXIII).

Ń provenind din **n** + **i** semivocalic, în cuvinte de origine latină sau de alte origini, este păstrat: *denteny* VII-23; *kuvinosz* VII-11, XVII-33, XIX-2; *povony* XXIX-37; *mengeny* XIX-23, XXIII-10; *puny* XVIII-103, XXI-16; *pusztinicz* XII-18; *pusztineszk* XVII-34 etc. Este vorba de un fenomen fonetic foarte important pentru identificarea subdialectului folosit la redactarea acestui manuscris. Actualmente, păstrarea lui **ń** este tipică numai pentru Banat și zonele vecine (cf. *ALRM I*, vol. I, h. 90; *ALRM II*, vol. I, h. 287, 300; *NALR-Banat I*, h. 134, h. 88, h. 14; *NALR-Banat III*, h. 216 și I. Stan, *Observații asupra evoluției ń > ĩ în limba română*, în *CL*, IV, 1959, p. 49-59). În sec. al XVI-lea, păstrarea lui **ń** este atestată în mai multe texte bănățene și nebănățene (cf. Densusianu, *HLR II*, p. 120). În secolul următor, fenomenul este întâlnit numai în textele din Banat (cf. Gheție, *Baza*, p. 136). În operele unde a fost folosită ortografia latino-maghiară, conservarea este notată în mod regulat (*Lex. Mars.*, p. 77), cu două excepții: *Psaltirea* lui Istvánházi și *Catehismul* lui Buitul.

Dz provenit din **d+ě**, **ī**, **i** flexionar sau **e**, **i** în hiat, precum și în cuvintele de origine autohtonă, este păstrat întotdeauna: *Dumnedzeu* III-13; *passim*¹⁶; *Dzik* II-9; *kedzu* IX-60; *grumadz* VII-57; *dzece* (= dzăce) XXVI-18 etc. Prin analogie, **dz** apare și în forme sau paradigme verbale de

¹⁶ Menționăm că, în cuvântul *Dumnezeu*, apare sporadic și fricativa surdă [z]. Nu credem că în acest caz este vorba de o influență fonetică din sud, ci mai degrabă de un obicei ortografic, deoarece același fenomen (chiar numai la cuvintele *Dumnezeu* și *zeu*) apare și în *Frag. Tod.*, cf. Gheție, *Texte*, p. 305.

origine slavă: *slobodzit* III-45; *getadze* V-11; *slobodzit* II-45, VII-52; *obradzul* V-19 etc. Astăzi, **dz** este conservat în Moldova de nord-est, în Maramureș și, izolat, în Munții Apuseni, în Banat și Oltenia de nord-vest. În textele vechi, fenomenul avea o răspândire mult mai largă, practic fonetismul **dz** se întâlnea în întregul teritoriu românesc, exceptând Muntenia și Transilvania de sud. În textele redactate folosind ortografia maghiară, păstrarea acestui fonetism se întâlnește în toate scrierile, în afară de manuscrisul lui Istvánházi, unde fenomenul apare sporadic, și de *Lex. Mars.*

În *vestedzit* (VI-38) nu s-a petrecut asimilarea **š - dz/z > š - ž**.

Ĝ (< din **j + ó, ú** latin, din **d + i + ó, ú** și din cuvinte ca *giumătate*, *giupân*) este păstrat în textul nostru: *dsugul* (II-11), *dsosz* (XIII- 19), *adsutor* (III-11, 24, VII-7 etc.), *dsudekate* (I-16, IX -28 etc.), *putredsune* (30 XVI etc.). Există, totuși, câteva excepții, de exemplu, cuvântul *împrejur* apare fie cu africata **ğ**: *empredsur* (LXXIX-19, LXXXVIII-60, CIV-9 etc.), fie cu fricativa **ž**: *empresur* (LXXIV -32, CXVI-5, CXVIII 33, 42 etc.). Rostirea cu africata **ğ** se mai conservă astăzi în Maramureș, Bucovina și, pe alocuri, în Moldova, Munții Apuseni, în sudul Banatului, Hunedoara, Sibiu și Bihor (Gheție, *Baza*, p. 149). În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, teritoriul românesc era împărțit în două arii dialectale: una mai conservatoare, în nord, și alta, mai inovatoare, care includea Muntenia și Transilvania de sud, unde **ğ > ž**. După părerea lui I. Gheție, în Transilvania, trecerea la fricativa **ž** s-a produs după 1700. Parțial, aceste observații sunt valabile și pentru textele vechi unde s-a folosit ortografia maghiară (localizate unanim între Banat și Transilvania): în *FIK* (1648), Agyagfalvi (1642), Viski (1697), Anon. Car. (a doua jumătate a secolului al XVII-lea) unde consoana **ğ** este conservată. Alte texte, precum *Psaltirea* lui Istvánházi (1703), *Lex. Mars.* (sfârșitul secolului al XVII-lea) și Buitul (1636, 1703), consemnează ambele forme, arătând o tendință clară de evoluție spre **ž**. Tot cu privire la africate, reamintim că, în textul nostru, **gw/g + e/i** din latină (ex. *Sanguinem* > *sînge*; *angelus* > *înger*) nu a evoluat la **ž (j)**. Astăzi, **ğ** este conservat în Maramureș, izolat prin Bihor și în Muntenia, Dobrogea și în sudul Transilvaniei. După I. Gheție, atestările "bănățene" ale trecerii lui **ğ** la **ž** în sec. al XVII-lea nu sunt pe deplin veritabile, fiind vorba de greșeli sau de grafii fără o clară acoperire fonetică (cf. Gheție, *Evoluția*, p. 43-48; idem *Africatele*, p. 35-39). Împotriva acestei păreri, reamintim juste observații făcute de G. Piccillo (*Le affricate* și *Influssi*, p. 351, respectiv, p. 382). În ceea ce ne privește, putem să adăugăm la exemplele citate de Piccillo formele (foarte numeroase) din Istvánházi (Riu de Mori 1703): *intzelese* I-20, *merse* V-32, X-5, 15; *inseri* VIII-17 etc.

În *turburat* (VI -13, XXII-49; XXXVIII-17 etc.), disimilarea **r - r > l - r** nu s-a produs, formele de acest gen fiind și astăzi foarte răspândite.

În textul cercetat, **r** este întotdeauna conservat în prepoziția *pre* (II-8 *passim*). Același lucru se întâmplă în cazul prepoziției *pentru*, transcrisă *prentu* (V-37 *passim*). Un caz izolat de cădere a lui **r** găsim în *Pentru kare* II-20. Forma *pre* era foarte răspândită în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, și doar mai târziu va fi înlocuită de actualul *pe*. Textele cu alfabetul latin din sec. al XVII-lea păstrează, în general, formele *pre*, *prentu*; singurele excepții le notăm în manuscrisul lui Istvánházi (care, de fapt, este din 1703), unde avem forme ca *pe* IX-1, 10, 17 etc., dar și *pre* X-3, 4, 10 etc., *pintru* V-34, dar și *printru* IV-8, și în *Lex. Mars.* (ex. *accendo domum - aprind pe cassa*, 4).

În forma *prespe* VIII-21, XVIII-103, 114 etc. este consemnată disimilarea **r - r > r - ø**. Varianta *prespre* o regăsim în mai multe texte din sec. al XVI-lea (cf. Densusianu, *HLR II*, p. 134-135); ea este mai rară în secolul următor (o atestare în NTB 70r).

Dacă admitem pentru cuvântul *jefui* etimologia propusă în *DA*, adică magh. *zsák* contaminat cu rut. *žah*, formele arată un moment anterior trecerii lui [h] la [f]: *sehuitor* ("jefuitor") XXXV 37-38; *Sehuit* ("jefuit") LXXVI-13, CXIX (8) 13.

Analiza grafiei acestui manuscris a pus în evidență faptul că literele folosite au, deseori, două sau chiar mai multe valori. În același timp, anumite foneme pot fi transcrise prin două sau mai multe grafeme. Aceste discrepanțe nu ne-au permis, uneori, să stabilim cu siguranță valoarea fonetică a unor grafeme. Sistemul ortografic utilizat evidențiază și unele fenomene fonetice rar atestate în textele românești vechi transcrise în grafie chirilică (de ex., palatalizarea consoanelor dentale).

Din punct de vedere fonetic și morfologic, unele fenomene ale limbii *Psaltirii anonime* pot fi explicate prin dialectul vorbit în secolul al XVII-lea în Banat sau în ariile limitrofe acestei regiuni. În această privință putem menționa câteva dintre cele mai relevante trăsături pentru a localiza manuscrisul nostru:

1. păstrarea vocalei **ǎ** neasimilate la **o**, în cuvinte ca (*nerod*) "norod", (*nerok*) "noroc" etc.;
2. conservarea lui **ń** provenind din **n + i** semivocalic, în cuvinte de origine latină sau de alte origini: (*denteny*) "dintâ(ń)i"; (*kuvinosz*) "cuv(ń)os";
3. păstrarea labialelor nealterate: (*binye*) "bine", (*picsorul*) "piciorul", *mila* etc.;
4. păstrarea africtei dentale sonore **dz**: (*Dumnyedzeu*) "Dumńedzeu", (*dzik*) etc.;
5. trecerea lui **u** semivocalic la **v** în forme ca *luua* > *luva*;

6. păstrarea lui *i* etimologic în cuvinte ca *rid*, *riu* etc.
7. păstrarea africatăi prepalatală sonore **ǧ** netrecută la **j**, în cuvinte ca (*giudeketor*) "giudecător";
8. palatalizarea dentalelor **t**, **n** urmate de vocalele anterioare **e**, **i** și de diftongul **ea**, ca în: (*binye*) "bine", (*noaptye*) "nopt'e" etc.

În concluzie, este palpabil ca acest text să reproducă în mod destul de fidel graiul vorbit în Banat și Transilvania de sud-vest în secolul al XVII-lea, adică bănățean, la care aparține și graiul din Țara Hațegului.

BIBLIOGRAFIE

- AAF = „Anuarul Arhivei de Folklor”, Cluj, I, 1922 și urm.
- Agyagfalvi = *Cartea de cântece*, copiată de Gergely Sándor Agyagfalvi, Hațeg, 1642, (ms.) exemplar fotocopiât păstrat la Catedra de limbă și literatură română din Budapesta.
- ALR I = *Atlasul lingvistic român* publicat de Muzeul Limbii Române din Cluj sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea I, vol. I: *Părțile corpului omenesc și boalele lui* de Sever Pop, Cluj, 1938; vol. II: *Familia, nașterea, botezul, copilăria, nunta, moartea* de Sever Pop, Sibiu-Leipzig, 1942.
- ALR II = *Atlasul lingvistic român* publicat de Muzeul Limbii Române din Cluj sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea II, vol. I: *A. Corpul omenesc, boale (și termeni înrudiți). B. Familia, nașterea, botezul, copilăria, nunta, moartea, viața religioasă, sărbători. C. Casa, acareturile, curtea, focul, mobilierul, vase, scule* de Emil Petrovici, Sibiu-Leipzig, 1942.
- ALR II, s.n. = *Atlasul lingvistic român II*, serie nouă, vol. I-VII, București, 1956-1972.
- ALRM I = *Micul atlas lingvistic român* publicat de Muzeul Limbii Române din Cluj sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea I, vol. I: *Părțile corpului omenesc și boalele lui* de Sever Pop, Cluj, 1938; vol. II: *Familia, nașterea, botezul, copilăria, nunta, moartea* de Sever Pop, Sibiu-Leipzig, 1940.
- ALRM II = *Micul atlas lingvistic român* publicat de Muzeul Limbii Române din Cluj sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea a II-a, vol. I: *A. Corpul omenesc, boale (și termeni înrudiți). B. Familia, nașterea, botezul, copilăria, nunta, moartea, viața religioasă, sărbători. C. Casa, acareturile, curtea, focul, mobilierul, vase, scule* de Emil Petrovici, Sibiu-Leipzig, 1940.
- ALRT II = E. Petrovici, *Texte dialectale*, Supliment la *Atlasul lingvistic român II*, Sibiu-Leipzig, 1940.
- Anon. Car. = *Anonimus Caransebesiensis*, (ms), cf. Gr. Crețu, *Anonimus Caransebesiensis. Cel mai vechi dicționar al limbei române, după manuscriptul din biblioteca Universității din Pesta*, în "Tinerimea română", 1898, nr. 1, p. 320-380.

- A. Avram, *Nazalitatea* = Andrei Avram, *Nazalitatea și rotacismul în limba română*, București, EA, 1990.
- Buitul = *Catechismus sau Summá krédinczéi katholicsést R. P. Petri Canisii Doctor Szkrip: svent den Rendul Szociéz lui Issus entorsz pre limba Ru[m]jeneaszke dé R. P. Buitul Gsurgs (...)*, Cluj, 1703.
- Bull. Ling. = *Bulletin linguistique*. Faculté des Lettres de Bucarest. Publié par A. Rosetti, București-Paris-Copenhague. Vol I (1933) ș.u.
- Catechismul Calvinesc* = *Catechismulu Calvinescu inpusu clerului si poporului romanescu sub dominatia principiloru Georgiu Rákoczy I. si II. Transcrisu cu litere latine dupa editinuea II tiparita in anulu 1656, insocitu de una escursiune istorica si de unu glossariu de Georgiu Baritiu, Siubiu, 1879.*
- CL = "Cercetări de lingvistică", Cluj, I, 1956 ș.u.
- Densusianu, *Hațeg* = Ovid Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului*, București, 1915.
- Densusianu, *HLR I-II* = Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*. Tome premier. *Les origines*. Tome II. *Le seizième siècle*, Paris, 1901, 1938.
- DR = "Dacoromania", buletinul Muzeului Limbii Române, condus de Sextil Pușcariu, Cluj, 1921-1948.
- Drăganu, *Halici* = Nicolae Drăganu, *Mihail Halici (Contribuții la istoria culturală românească din sec. XVII)*, în DR, IV, 1924-1926, p. 77-168.
- FD = "Fonetică și dialectologie", București, 1958 ș.u.
- FIK = L. Tamás, *Fogarasi István Káteja*, Cluj, 1942.
- Frag. Tod. = *Fragmentul Todorescu*, vezi Gheție, *Texte*.
- Frățilă, *Contribuții* = Vasile Frățilă, *Contribuții lingvistice*, Timișoara, Editura de Vest, 1993.
- Frățilă, *PDR* = Vasile Frățilă, *Probleme de dialectologie română*, Timișoara, TUT, 1987.
- Frățilă, *Studii lingvistice* = Vasile Frățilă, *Studii lingvistice*, Timișoara, Ed. Excelsior, 1999.
- Frățilă, *Târnavă* = Vasile Frățilă, *Probleme speciale de dialectologie. Graiul de pe valea inferioară a Târnavelor*, Timișoara, TUT, 1982.
- Gheție, *Africatele* = Ion Gheție, *Africatele č și ģ în textele bănățene scrise cu litere și ortografie maghiară din secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, în LR, XV, 1966, nr. 1, p. 35–39.
- Gheție, *Baza* = I. Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, EA, 1975.
- Gheție, *Evoluția* = I. Gheție, *Evoluția africaterelor č și ģ la fricative în Transilvania după 1700*, în FD, VI, 1969, p. 43–48.
- Gheție, *Texte* = AAVV, *Texte românești din secolul al XVI-lea*. I. *Catehismul lui Coresi* II. *Pravila lui Coresi* III. *Fragmentul Todorescu* IV. *Glosele lui Bogdan V. Prefețe și epiloguri* (coordonator I. Gheție).
- Gheție–Mareș, *Graiurile* = I. Gheție și Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, EA, 1974.
- Istvánházi = *SOLTARILYE A LUJ SFUNT DAVID SI PROROK Szkrisze ku asutoria luj Dumnyetzou, in Riu de Mori. Anno nosztri Iesus Christi 1703. In kurtya Sinsztyityi Supunzeszi Kendeffi Janosje gyelá Styéfán*

- Istvánházi, ms. păstrat la Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca, cod. 579/a-b.
- JbW = "Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache (rumänisches Seminar) zu Leipzig", vol. I-XXIX, hgb. von G. Weigand, Leipzig, 1894-1921.
- Lex. Mars.* = *Lexicon Marsilianum*, în C. Tagliavini, *Il «Lexicon Marsilianum»*. *Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo*, București, 1930.
- LR = "Limba română", București, 1952 ș.u.
- Munteanu-Țâra, *ILRL* = Șt. Munteanu - V. Țâra, *Istoria limbii române literare. Privire generală*, București, 1983.
- NARL- Banat = *Noul atlas lingvistic român pe regiuni. Banat*, vol. I sub conducerea lui Petru Neiescu, de Eugen Beltechi, Ioan Faiuc, Nicoale Mocanu, București, 1980. Vol. III, București, EA, 1998.
- NTB = *Noul Testament de la Bălgrad*, tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan Mitropolitul Transilvaniei. Reedat după 350 de ani cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Andrei, Alba Iulia, 1998.
- Papahagi, *Maramureș* = T. Papahagi, *Graiul și folklorul Maramureșului*, București, 1925.
- Piccillo, *Influssi* = Giuseppe Piccillo, *Influssi ungheresi e particolarità dialettali del Banato nel «Catechismus» di Gsurgs Buitul (1636, 1703)*, în RLR, t. 50, 1986, p. 351 - 382.
- Piccillo, *Le affricate* = G. Piccillo, *Le affricate č e ĝ nei testi banateani in alfabeto latino e ortografia ungherese (secoli XVI-XVII)*, RLR, 2, 1994 (extras).
- PO = *Palia de la Orăștie 1581-1582*. Text - Facsimile - Indice ed. Viorica Pamfil, București, EA, 1968.
- Psaltire = Psaltirea lui A. Molnár, tradusă în limba română, 1660 cca., manuscris anonim, păstrat la Biblioteca Academiei Române din Cluj Napoca, cod. R-1813.
- Pușcariu, LR I-II = Sextil Pușcariu, *Limba română*, vol. I *Privire generală*, București, 1940; vol II. *Rostirea*, București, EA, 1959.
- RLR = "Revue de linguistique romane", Paris, 1925 ș.u.
- Rosetti ILR = Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, ediție definitivă, București, EȘE, 1986.
- Sala, *Contribuții* = Marius Sala, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, București, EA, 1970.
- SCL = "Studii și cercetări lingvistice", București, 1950 ș.u.
- Șandru, *Almăj* = D. Șandru, *Enquêtes linguistiques du laboratoire de phonétique expérimentale de la Faculté des Lettres de Bucarest. V. Vallée de l'Almăj*, BL, V, 1937, p. 125-189.
- Șandru, *Lăpuj* = D. Șandru, *Enquêtes linguistiques du laboratoire de phonétique expérimentale de la Faculté des Lettres de Bucarest. III. Lăpujul de Sus (d. Hunedoara)*, BL, III, 1935, p. 113-177.

Şandru, *Motzi* = D. Şandru, *Enquêtes linguistiques du laboratoire de phonétique expérimentale de la Faculté des Lettres de Bucarest. II. Pays de Motzi*, BL, II, 1934, p. 201-237.

Tagliavini, *Lex. Mars.* = vezi *Lex. Mars.*

Todoran, *Repartiția* = R. Todoran, *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, în LR, V, 1956, nr. 2, p. 38-50.

Viski = *A luj SZVENT DAVID Kraj, SI PROROKul a szutyé csincs dzecs de SOLTARI, Kari au szkrisz ku menile luj VISKI JÁNOS. en Bóldófalavo 1697*, ms. păstrat la Biblioteca Academiei Române din Cluj Napoca, cod. 1831.

Weigand, *Banat* = G. Weigand, *Der Banater Dialekt*, în "JbW", III, 1896, p. 198-332.

PARTICOLARITÀ FONETICHE ED ORTOGRAFICHE IN UN ANTICO MANOSCRITTO DEL BANATO

(Riassunto)

La più antica edizione romena dei salmi di A. Molnár presenta numerosi aspetti linguistici di particolare interesse. Il sistema ortografico utilizzato (quello ungherese) consente di mettere in luce alcuni fenomeni fonetici raramente evidenziati nei testi trascritti con lettere cirilliche (ad esempio la palatalizzazione delle dentali) dando un contributo ulteriore alla descrizione del dialetto del Banato dell'epoca antica.